

**UNIWERSYTET KARDYNAŁA
STEFANA WYSZYŃSKIEGO
W WARSZAWIE**

POTRZEBY RELIGIJNE OSÓB POWYŻEJ 60 ROKU ŻYCIA I FORMY ICH ZASPOKAJANIA W OKRESIE PRZEDPANDEMICZNYM

Ks. dr hab. Rafał Bednarczyk, prof. uczelni

Ks. prof. dr hab. Ryszard Czekalski

Projekt „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”
finansowany ze środków Ministerstwa Edukacji i Nauki na podstawie Decyzji Nr 41/WFSN/2021

Osiągnięcie przez człowieka wieku 60 lat na ogół wiąże się ze stopniowym wkraczaniem w ostatni etap życia. Wyczerpują się cele związane z aktywnością zawodową, następuje też powolne osłabianie możliwości fizycznych. W tych warunkach dokonuje się predefiniowanie życiowych celów. Na znaczeniu zyskują spokój, troska o zdrowie i ogólną sprawność psychofizyczną. Ponadto rośnie wartość relacji rodzinnych. Na tym tle pojawia się wola uporządkowania dorobku swego życia i przekazania tego, co najcenniejsze potomnym. Wśród chronionych wartości są także te niematerialne, związane z tradycją rodzinną, pamięcią i religijnością. Dla wielu jest to także czas na podsumowywanie własnego życia, bilansowanie go pod względem religijno-moralnym, myślenia w kategoriach transcendentnych.

Wymienione powyżej aspekty życia osób przekraczających próg wieku 60 lat sprzyjają zainteresowaniu się tematyką religijną. Kontakt ze wspólnotą religijną oraz wypełnianie konkretnych praktyk pomagają w łagodzeniu uciążliwości związanych z procesem starzenia się – przeżywania choroby i cierpienia, odchodzenia osób bliskich, konfrontacji z pytaniem o własną śmierć¹. To pozwala na intensyfikację przeżyć religijnych w kierunku budowania świadomej i dojrzałej relacji z Bogiem. Poziom religijności i związanych w tym potrzeb u osób 60+ pozostaje bardzo zróżnicowany. Wynika to z wielu czynników o charakterze zewnętrznym – tradycji rodzinnych, kulturowych czy społecznych. Kluczowe jednak pozostają przesłanki wewnętrzne, do których należą: osobiste doświadczenie wiary, osadzenie we wspólnocie religijnej, osobiste relacje z duszpasterzami (lub przynajmniej pozytywny stosunek do nich). W praktyce te czynniki nie zawsze sprzyjają rozwojowi religijności u osób w późnym wieku dojrzałym. Oznacza to, że pewna część populacji 60+ pozostaje religijnie obojętna lub wprost negatywnie ustosunkowana do praktyk religijnych.

Niniejsze opracowanie stanowi opis specyfiki religijności osób z wyżej wymienionej grupy wiekowej, jej potrzeb religijnych i sposobów ich zaspokajania. W dalszej części znajdzie się także analiza sytuacji religijnej osób w wieku 60+ w okresie

¹ Por. Białyżyk K. (2013). Wielowymiarowy proces starzenia się i starości. W: J. Stala, N. Bravena (red.), *Człowiek wobec bólu, cierpienia i śmierci*, s. 38–47. Kraków: Uniwersytet Papieski Jana Pawła II. Wydawnictwo Naukowe; Stala J., Osoba starsza a sens życia. W: *dz. cyt.*, s. 23–32; Sękowska M. (2000). Neopsychoanalityczna koncepcja rozwoju psychospołecznego Erika H. Eriksona. W: P. Socha (red.), *Duchowy rozwój człowieka. Fazy życia, osobowość, wiara, religijność. Stadialne koncepcje rozwoju w ciągu życia*, s. 138–139. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego; Woźniak B. (2012). Zaangażowanie religijne a stan zdrowia osób w wieku podeszłym: mechanizmy zależności, wybrane wyniki badań. *Przegląd Socjologiczny*, t. 61, nr 2, s. 207–237.

przedpandemicznym. Ponieważ doświadczenie pandemii mocno ograniczyło możliwości udziału w praktykach religijnych, teologowie i socjologowie religii próbują diagnozować dokonujące się przemiany oraz formułować propozycje duszpasterskie pozwalające wyjść naprzeciw nowym wyzwaniom.

Charakterystyka religijności osób w wieku 60+

W liczącej dwa tysiące lat tradycji chrześcijańskiej ukształtowały się pewne wzorce, które są dla wierzących swego rodzaju kluczem do przeżywania starości. Można zatem mówić o pewnej wizji starości oraz wzorcu jej przeżywania. Punktem wyjścia jest szacunek dla starości, która w Biblii jest oznaką Bożego błogosławieństwa, wręcz nagrody za życie wierne Panu Bogu. Osoby starsze cieszyły się poważaniem, często posiadały status mędrców, którym młodszy winni byli bezwzględny szacunek². W Starym Testamencie znajdujemy kilka postaci, które osiągnęły ideał szlachetnej starości. Godni naśladowania biblijni seniorzy zostali opisani w księgach mądrościowych, a zatem, zgodnie z zamysłem autora, teksty miały zastosowanie wychowawcze. Pierwszym przykładem nobliwego starca jest Tobiasz starszy. Był on człowiekiem szanowanym, zamożnym, wiernym prawu Bożemu, jednak w doświadczenie jego starości wpisała się utrata wzroku. Załamany tym faktem prosi Boga o śmierć, ale jednocześnie nie odstępował od zachowywania Przykazań. Cała historia kończy się pozytywnie. Syn Tobiasza, dzięki odpowiedniemu wychowaniu i radom otrzymanym od ojca, wypełnia zleconą mu przez rodzica misję, a ponadto przynosi sędziwemu Tobiaszowi lekarstwo na wzrok. Przesłaniem tekstu jest wezwanie do cierpliwości wobec doświadczeń, pozostawanie wiernym prawom Boga, a także mądre (i pobożne) wychowanie swoich dzieci. Podobną postacią biblijną jest Hiob, którego historia jest jeszcze bardziej dramatyczna. W starości poddany jest strasznym próbom – utracie ogromnego majątku, śmierci wszystkich dziesięciorga dzieci i chorobie trądu. Z jego ust pochodzi sentencja, która streszcza przesłanie księgi: *Pan dał i zabrał Pan. Niech będzie imię Pańskie błogosławione!* (Hi 1,21). Podobnie jak w przypadku Tobiasza, przesłanie tego opowiadania brzmi: w obliczu nawet tak niewyobrażalnych doświadczeń nie wolno człowiekowi porzucać zaufania do Boga i Jego

² Por. *List Ojca Świętego Jana Pawła II do osób w podeszłym wieku*, nr 6–8, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/do_starszych_01101999.html (dostęp: 15.10.2021).

Przykazań. Za okazaną pokorę w znoszeniu cierpienia oraz zachowanie wierności Bogu Hiob został ostatecznie bardzo hojnie nagrodzony³.

W Nowym Testamencie i Tradycji Kościoła można dostrzec nawiązania do tak uformowanej postawy, wyrażającej się w zachowaniu wierności Bogu w obliczu choroby i cierpienia. Dodatkowo akcentowana jest cecha żywej pobożności. Przykładami takich postaci są Symeon i Anna, którzy trwając *nieustannie na modlitwie* oczekiwali w świątyni jerozolimskiej na przyjście Mesjasza. Ich modlitwy spełniły się, a możliwość zobaczenia dzieciątka Jezus wnoszonego przez Maryję i Józefa do świątyni jest też antycypacją momentu śmierci jako chwili oglądania Boga twarzą w twarz⁴. Ważnym przykładem cnót *chrześcijańskiej starości* pozostaje św. Monika, matka św. Augustyna, która przez długie lata modliła się o nawrócenie syna. Jej postawa potwierdza wartość konsekwentnej, zanoszonej przez długie lata modlitwy, której treścią jest prośba o łaskę zbawienia dla dziecka⁵. Hagiografia katolicka dostarcza o wiele więcej wzorców szlachetnego przeżywania starości jako okresu całkowitego poświęcenia się różnym dziełom Kościoła (głównie charytatywnym) lub podejmowania życia na wzór zakonny. Nie tworzą one obowiązującej normy, ale są propozycją dla osób, które chcą stawiać sobie wyższe wymagania duchowe i moralne. Współcześnie dla wielu osób starszych wzorem przeżywania schyłkowego okresu życia pozostaje św. Jan Paweł II, który na oczach świata do końca zmagał się z postępującymi ograniczeniami fizycznymi. Sposób, w jaki przyjmował krzyż cierpienia, stał się punktem odniesienia dla wielu ciężko chorych, znajdujących się nierzadko na progu wytrzymałości psychicznej.

Rekapitułując, należy zauważyć kilka cech, które w tradycji chrześcijańskiej prezentowano jako właściwe dla przeżywania starości. Na pierwszym miejscu stawiano szacunek dla starości, wraz z oczekiwaniem godnego, czyli odpowiedniego do wieku zachowania. Na drugim sytuowano umiejętność znoszenia w duchu wiary różnych dolegliwości związanych ze starością. Z tym łączyła się cierpliwość w dźwiganiu krzyża starości (chorób, cierpienia, odchodzenia osób bliskich) oraz umiejętność składania ofiary z siebie Bogu (dziś to pojęcie staje się coraz bardziej obce). Trzecia cecha to pobożność

³ Zob. Kochel J. (2019). Biblijna pedagogia starzenia się. W: A. Walulik i in. (red.), *Służyć (z) miłością. Księga dedykowana Księdzu Biskupowi dr. hab. Antoniemu Długoszowi w dwudziestą piątą rocznicę sakry biskupiej*, s. 416–423. Częstochowa: Częstochowskie Wydawnictwo Archidiecezjalne Regina Poloniae.

⁴ Zob. *tamże* (s. 423–427).

⁵ Augustyn, zanim przeszedł wewnętrzne nawrócenie, wiódł życie dalekie od wiary i moralności chrześcijańskiej. Monika jako gorliwa chrześcijanka przeżywała to w głębokim bólu. Martwiąc się o zbawienie duszy syna, poświęcała się w cichej modlitwie za niego.

połączona z nadzieją eschatologiczną⁶. Aktywność modlitewna (łączona z ofiarą cierpienia) jest też swego rodzaju misją polegającą na zwracaniu się do Boga w konkretnych intencjach wspólnoty (na przykład rodziny, parafii). Na kolejnym miejscu znajduje się postulat przekazania wartości duchowych młodszej generacji. Starsi, będąc wrażliwi na wartości o znaczeniu eschatycznym (modlitwa, życie moralne, przebaczenie win, przystępowanie do sakramentów, kult świętych, lektura treści religijnych), stają się dla swoich bliskich świadkami. Na tej płaszczyźnie należy umieścić pamięć o przodkach, troskę o groby, zamawianie Mszy św. za zmarłych, przechowywanie pamiątek rodzinnych, w tym cennych przedmiotów.

Nowe akcenty w postrzeganiu roli osób w wieku późnej dojrzałości przyniosła w Polsce działalność, założonego przez o. Tadeusza Rydzyka, Radia Maryja. Chodzi głównie o integrowanie tej grupy wiekowej i aktywizowanie do działań w różnych obszarach życia eklezjalnego i społecznego. Niewątpliwie dotychczas promowany wzór osoby starszej zakładał aktywność zindywidualizowaną, o ograniczonym polu działania. Za sprawą rozgłośni z Torunia ten paradygmat uległ zmianie i osoby starsze uświadomiły sobie, że stanowią znaczącą grupę społeczną i mogą własnymi siłami (także dzięki możliwościom mediów) wpływać na wiele spraw o wymiarze lokalnym, regionalnym, a nawet ogólnopolskim. Niewątpliwie to przyczyniło się do ożywienia aktywności tej grupy wiekowej, co należy oceniać jako dużą wartość.

W tym miejscu należy zaznaczyć, że w optyce chrześcijańskiej starość nie oznacza bierności ani pasywnego oczekiwania na ostateczny kres życia. Niestety, w praktyce taką postawę przyjmuje wiele osób, które zakończyły swoją aktywność zawodową. Być może wynika to z nieumiejętności odkrywania możliwości własnej aktywizacji. Choć stopniowo ta sytuacja ulega poprawie i coraz więcej osób na emeryturze znajduje przestrzeń dla rozmaitych aktywności, to jednak rolą Kościoła wychowującego osoby starsze do godnego i pogodnego przeżywania schyłkowego okresu życia, jest upominanie się o coraz większą aktywność i innowacyjność. Na tym tle należy także zauważyć niebezpieczeństwo wykluczenia tej grupy społecznej (lub samowykluczenia). Tę sytuację diagnozował w 1999 roku papież Jan Paweł II w liście do osób w podeszłym wieku:

Jeśli spróbujemy przyrzeć się obecnej sytuacji, przekonamy się, że w niektórych społeczeństwach starość jest ceniona i poważana, w innych zaś cieszy się znacznie mniejszym szacunkiem, ponieważ panująca tam mentalność stawia na pierwszym miejscu doraźną

⁶ Zob. Bednarczyk R. Encyklika Benedykta XVI „Spe salvi” jako papieska katecheza o nadziei w obliczu doświadczenia śmierci. W: *Człowiek wobec bólu, cierpienia i śmierci*, dz. cyt., s. 63–66.

przydatność i wydajność człowieka. Pod wpływem tej postawy tak zwany trzeci lub czwarty wiek jest często lekceważony, a sami ludzie starsi muszą zadawać sobie pytanie, czy ich życie jest jeszcze użyteczne⁷.

Niebezpieczeństwo wykluczenia osób w podeszłym wieku pogłębia się z uwagi na ich ograniczenia w dostępie do mediów elektronicznych lub brak umiejętności w posługiwaniu się nimi. W dobie pandemii, gdzie wiele form aktywności ludzkiej zostało przeniesione w przestrzeń komunikacji zdalnej, istnieje potrzeba wskazywania tym osobom wartości, jaką stanowią dla społeczeństwa, a także wspierania ich w nabywaniu umiejętności posługiwania się nowoczesnymi urządzeniami komunikacyjnymi. Istotnym zatem działaniem, w którym jest także miejsce na aktywność osób 60+, winna stawać się wielopłaszczyznowa komunikacja międzypokoleniowa w rodzinie (i poza rodziną). Pewnym wyzwaniem jest doprowadzenie do przełamania obustronnych barier (mentalnych), które sprawiają, że ludzie różnych generacji coraz mniej się rozumieją. W tym duchu należy odczytać wskazania zawarte w przytaczanym już liście papieża Jana Pawła II:

W jakże wielu rodzinach wnuki poznają podstawy wiary dzięki dziadkom! Jednak ludzie starsi mogą wносить dobroczynny wkład także w wielu innych dziedzinach. Duch działa, jak i gdzie chce, nierzadko posługując się ludzkimi środkami, które w oczach świata uchodzą za mało znaczące. Wiele osób znajduje zrozumienie i wsparcie u ludzi starych, samotnych lub chorych⁸.

Pod względem rozwoju osobowego okres po ukończeniu 60 roku życia charakteryzuje się osiągnięciem pełnej dojrzałości. W literaturze psychologicznej wskazuje się na odchodzenie od imperatywu *mieć* w kierunku *być*. Następuje dystansowanie się od wielu wartości, które dotąd znacząco absorbowały człowieka, dzięki czemu może on odczuć wewnętrzną wolność i pokój. Człowiek w tym wieku nie jest skłonny do przyjmowania wielu propozycji (aktywności), ale dokonuje świadomych wyborów, biorąc pod uwagę swoje możliwości fizyczne, potrzeby, czas czy znaczenie dla samorealizacji. W tym okresie na ogół wzrasta dążenie do samospelnienia jako źródła wewnętrznej satysfakcji. Osoby starsze wyraźniej dostrzegają cele duchowe. Mniej interesują ich drobne konflikty, rozgrywki czy układy. Dużej wagi natomiast nabierają relacje osobowe, kontakty rodzinne. Seniorzy gotowi są do poświęceń dla wyższych wartości oraz dla obrony (wsparcia) osób bliskich. Rozwijająca się w tym okresie wrażliwość na wartości duchowe może przyczyniać się do postępu religijnego,

⁷ *List Ojca Świętego Jana Pawła II do osób w podeszłym wieku* (1999), nr 9.

⁸ *Tamże*, nr 13. Por. Duda M. (2012). Wartość ludzkiej starości. W: J. Stala (red.), *Życie i śmierć. Wyzwania działalności charytatywnej*, s. 135–138. Tarnów – Lublin: Wydawnictwo Polihymnia.

jednak w świetle badań psychologów religii nie zawsze musi to oznaczać zaangażowanie w życie wspólnoty religijnej. Zdaniem badaczy można mówić o dwóch drogach duchowości w wieku późnej dojrzałości – z Bogiem lub bez Boga, co wynika głównie z procesów laicyzacji życia społecznego⁹.

U osób przeżywających swoją religijność w sposób harmonijny, w okresie późnej dorosłości mogą nastąpić zmiany rozwojowe na tej płaszczyźnie. Mogą one dotyczyć zwiększenia zapotrzebowania na treści religijne, pogłębienia dotychczasowej wiedzy w tym zakresie (udział w spotkaniach, prelekcjach, katechezach, wykładach itp.). Wynika to najczęściej z poczucia posiadania fragmentarycznej i nieusystematyzowanej wiedzy religijnej, która wymaga uzupełnienia. Do tego dochodzą nowe pytania i zainteresowania wynikające z aktualnej sytuacji życiowej. Przestrzenią nowych doświadczeń mogą być odkrywane formy życia duchowego, na które wcześniej brakowało czasu, na przykład wspólnoty modlitewne, grupy parafialne, rekolekcje zamknięte, pielgrzymki, spotkania charyzmatyczne, nowe formy modlitwy, jak nowenna pompejańska itp. W tym okresie także osoby w przedziale 60+ często decydują się na podjęcie, niekiedy bardzo absorbującej czasowo, służby we wspólnocie parafialnej. Te procesy mogą zachodzić z różną intensywnością w zależności od sił witalnych oraz woli podejmowania wysiłku w kierunku rozwoju religijnego. U takich osób można także dostrzec dążenie do budowania coraz bardziej samodzielnej i świadomej relacji z Bogiem, przy stopniowo zmniejszającym się wpływie osób trzecich (wzrost świadomości religijnej nie wymaga już polegania na opiniach innych)¹⁰.

Na jakość doświadczeń religijnych bezpośredni wpływ może mieć sytuacja choroby terminalnej, z którą wiąże się nieuchronność śmierci. W takich okolicznościach wiele osób jest w stanie zdobyć się na transcendowanie swojego bólu i lęku przed umieraniem. Nowego, głębszego sensu nabierają dotychczasowe praktyki modlitewne, a nawet słowa wypowiedzianych modlitw. Spotkania z bliskimi są bardziej przemyślane i celebrowane. Wykonywane wówczas gesty i słowa również otrzymują wartość niemal eschatologiczną. Każdy dzień bywa odczytywany jak dar od Boga, który trzeba przyjąć i przeżyć jak najlepiej.

⁹ Por. Fabiś A. (2015). Rozwój duchowy jako atrybut dojrzałości w starości. *Exlibris Biblioteka Gerontologii Społecznej*, nr 1, s. 13–16, <https://arturfabis.files.wordpress.com/2019/06/15r.-d.-duchowoc59bc487-jako-kategoria-egzystencji-i-transcendencji-w-staroc59bci-cac582y-numer.pdf> (dostęp: 15.10.2021).

¹⁰ Zob. Tokarski S. (2006). Dojrzałość religijna. W: S. Głaz (red.), *Podstawowe zagadnienia psychologii religii*, s. 160. Kraków: Wydawnictwo WAM; Walesa Cz. Rozwój religijności człowieka. W: *Podstawowe zagadnienia psychologii religii*, dz. cyt., s. 144.

Tak przeżywana choroba i odchodzenie starszej osoby może wpływać na integrację wokół niej osób najbliższych i pogłębić ich relację z Bogiem¹¹.

W świetle badań empirycznych można także zauważyć, iż poziom doświadczenia religijnego rośnie wraz z wiekiem. W badaniach przeprowadzonych na grupie 608 osób i opublikowanych w 2021 roku dokonano porównania skali doświadczeń religijnych wśród respondentów znajdujących się w okresie wczesnej, średniej i późnej dorosłości. Przedmiotem badania były: ocena ważności (zakotwiczenia swojego życia w Bogu – powołanie nadprzyrodzone); przeżycia negatywne (rodzaj buntu, złości wobec Boga); wsparcie od Boga; zaufanie Bogu (wytrwałość w pozytywnej relacji do Boga); otwarcie na Boga (odnosi się do osobistych starań o wzmocnienie doświadczenia Boga w swoim życiu)¹². Wyniki potwierdziły przyjętą wcześniej hipotezę zróżnicowania poziomu doświadczenia religijnego zależnie od etapu dorosłości w czterech (na pięć) kategoriach. Ocena ważności, wsparcie od Boga i zaufanie do Boga najwyższy poziom osiągnęły u osób w późnej dojrzałości, nieco niższy – w średniej dojrzałości, a najniższy we wczesnej dojrzałości. Odwrócona gradacja dotyczyła przeżyć negatywnych – najmniej odnotowano ich w przypadku osób w późnej dojrzałości, natomiast najwięcej – we wczesnej dojrzałości. Zróżnicowania ze względu na wiek nie wykazały tylko odpowiedzi na pytanie o otwartość na Boga¹³.

W świetle dotychczasowych rozważań należy stwierdzić, że w analizowanej grupie wiekowej wartości duchowe odgrywają większą rolę niż u przedstawicieli młodszych generacji. Na sposób przeżywania religijności na tym etapie życia wpływ mają wzorce osobowe promowane przez wspólnoty religijne (na przykład przez Kościół katolicki), normy społeczno-kulturowe oraz osobiste doświadczenia i potrzeby religijne. Otwartość na wartości duchowe nie musi oznaczać intensyfikacji praktyk religijnych. Może ona posiadać charakter areligijny, a nawet ateistyczny. W obrębie wspólnoty religijnej i w bezpośrednim kontakcie modlitewnym człowiek jest w stanie w możliwie pełnym zakresie zaspokoić swoje potrzeby duchowe, a nawet przeżyć kolejny etap rozwoju religijnego i osiągnąć duchową pełnię.

Religijność osób starszych w świetle danych statystycznych w okresie przedpandemicznym

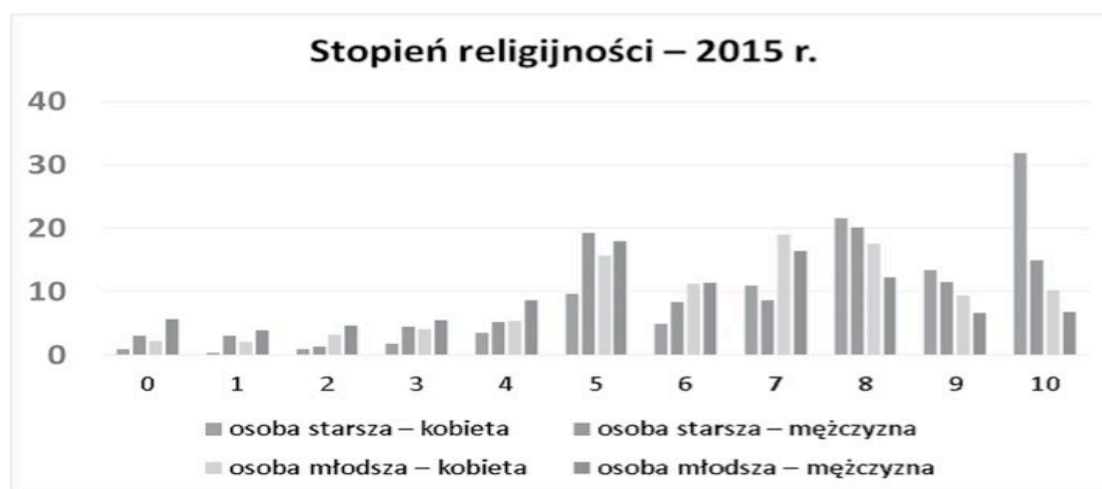
¹¹ Por. Walesa Cz., art. cyt.

¹² Zob. Tatala M., Walesa Cz. (2021). Porównanie doświadczeń religijnych w okresie wczesnej, średniej i późnej dorosłości. *Psychologia Rozwojowa*, nr 1, s. 39, <https://www.ejournals.eu/Psychologia-Rozwojowa/2021/Numer-1-2021/art/19602/> (dostęp: 15.12.2021).

¹³ Zob. tamże, s. 40–44.

W badaniach statystycznych nad religijnością raczej rzadko wyodrębnia się grupę osób starszych. Najczęściej uwzględnia się ją w badaniach przekrojowych jako jedną z kategorii wiekowych, którą zestawia się z innymi. Właściwie we wszystkich tego typu analizach socjologicznych osoby znajdujące się w okresie późnej dorosłości charakteryzują się wyższym poziomem religijności i silniejszym przywiązaniem do instytucji religijnych. Na tym tle wyróżnia się opracowanie autorstwa Pawła Ulmana z Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, które zostało poświęcone religijności osób starszych w Polsce¹⁴. Autor zastrzega, że wnioski nie dają pełnej odpowiedzi na postawiony problem badawczy, jednak w sposób adekwatny oddają główne tendencje interesującej nas grupy. W opracowaniu wykorzystano wyniki badań przeprowadzonych wśród Polaków w wieku powyżej 65 roku życia przez GUS oraz European Social Survey z 2015 roku. Poniżej zostały zaprezentowane wykresy, jakie krakowski badacz zamieścił w swoim opracowaniu. Można je traktować jako prezentację stanu aktywności religijnej osób z tej grupy wiekowej w okresie przedpandemicznym.

Wykres 1. Stopień religijności ze względu na wiek i płeć respondenta (w %).

Źródło: P. Ulman – opracowanie własne na podstawie danych z ESS 2015¹⁵

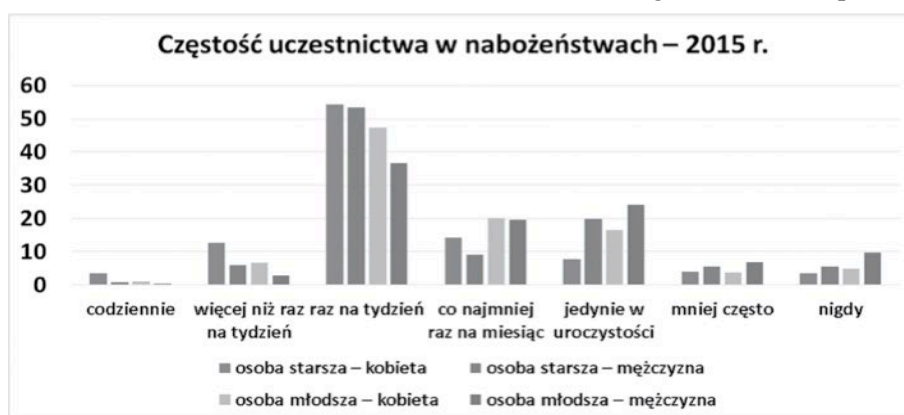
Powyższy wykres prezentuje poziom autodeklaracji religijnej. Wybór 0 oznacza całkowity brak zainteresowania religią, zaś 10 jest deklaracją najwyższego stopnia religijności. W zestawieniu wyodrębniono odpowiedzi udzielone przez kobiety i mężczyzn z podziałem na kategorie wiekowe (osoby starsze i młodsze). Wykres sporządzony przez P.

¹⁴ Zob. Ulman P. (2017). Religijność osób starszych w Polsce. Wyniki badań statystycznych. *Studia Socialia Cracoviensia* 9, nr 2, s. 197–210, <http://czasopisma.upjp2.edu.pl/studiasocialiacracoviensia/article/viewFile/2464/2302> (dostęp: 15.10.2021).

¹⁵ Tamże, s. 204.

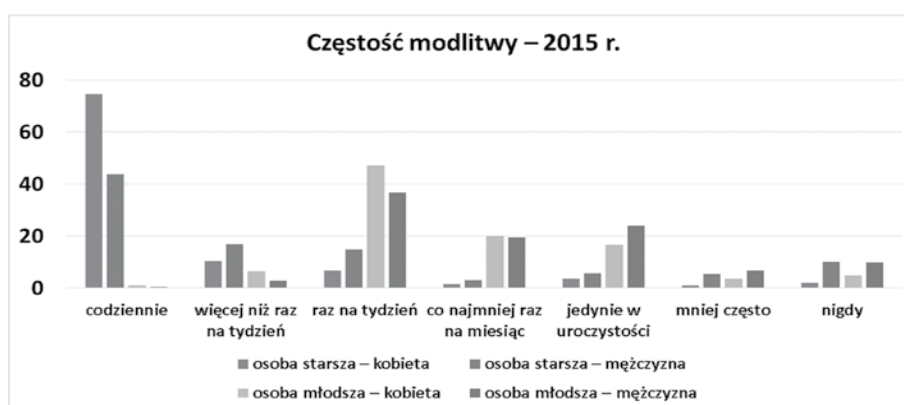
Ulmana wskazuje, że 10 wybrało ponad 30% kobiet w interesującym nas przedziale wiekowym. Również pozycje 8 i 9 zostały zdominowane przez tę grupę respondentów. Sumując wyniki można zauważyć, iż ponad 60% kobiet w tej grupie wiekowej ocenia swoją religijność jako bardzo wysoką. Drugą grupą pod względem najwyższej autooceny religijności są starsi mężczyźni. Choć jedynie ok. 15% spośród nich oceniło swoją religijność jako najwyższą, to i tak wyraźnie górują oni pod tym względem nad osobami młodszymi. Mężczyźni w tej grupie wiekowej najczęściej deklarowali swoją religijność na poziomie 8. W sumie na poziomie bardzo wysokim (8–10) swoją religijność zadeklarowało ponad 45% mężczyzn w wieku późnej dorosłości.

Wykres 2. Częstotliwość uczestnictwa w nabożeństwach ze względu na wiek i płeć respondenta (w %).

Źródło: P. Ulman – opracowanie własne na podstawie danych z ESS 2015¹⁶

Wykres 3. Częstotliwość modlitwy ze względu na wiek i płeć respondenta (w %).

Źródło: P. Ulman – opracowanie własne na podstawie danych z ESS 2015¹⁷

¹⁶ Tamże.

¹⁷ Tamże, s. 205.

Przedstawione powyżej wykresy 2 i 3 pochodzące z opracowania P. Ulmana prezentują deklaracje praktyk religijnych. W wykresie nr 3 znajdujemy zestawienie częstotliwości uczestnictwa w nabożeństwach. Podobnie jak w deklaracjach religijności również w zakresie praktyk w trzech najwyższych kategoriach wyboru najlepszy wynik uzyskały kobiety w wieku powyżej 65 lat. Blisko 70% z nich potwierdziło co najmniej cotygodniowy udział w praktykach w kościele. Zsumowanie deklaracji udziału w trzech kategoriach najwyższej częstotliwości praktyk w formie nabożeństwa daje drugie miejsce mężczyznom w późnej dorosłości (ok. 60%), choć minimalnie więcej kobiet w młodszym wieku potwierdza udział w tychże praktykach częściej niż raz w tygodniu. Regularną, codzienną modlitwę najczęściej deklarują przedstawiciele starszej grupy wiekowej – aż 75% kobiet i ponad 40% mężczyzn. Zestawienie dwóch najwyższych deklaracji częstotliwości modlitwy wskazuje również dominację tej grupy wiekowej. Przynajmniej kilka razy w tygodniu modli się niecałe 90% kobiet i ok. 60% mężczyzn.

Na uwagę zasługuje także analiza P. Ulmana dotycząca korelacji poziomu religijności z poczuciem satysfakcji z życia u osób starszych. Jak zauważa autor badania:

Wysoka satysfakcja z życia koresponduje z deklaracją religijności. W pozostałych przypadkach nie ma już tak wyraźnej jednoznaczności. W perspektywie osi odciętych umiarkowana religijność koresponduje z umiarkowaną lub brakiem satysfakcji z życia, natomiast brak religijności jest pomiędzy poszczególnymi kategoriami satysfakcji z życia. W perspektywie dwóch osi brak religijności najbardziej koresponduje z brakiem satysfakcji z życia. Bardzo podobne wyniki otrzymano dla korespondencji między religijnością a poczuciem szczęścia¹⁸.

W zakończeniu artykułu krakowski naukowiec wysunął znaczący także z punktu widzenia niniejszej analizy wniosek, iż w związku ze starzeniem się polskiego społeczeństwa ważnym zadaniem dla państwa, instytucji życia społecznego, rodzin oraz dla Kościoła jest troska o odpowiedni poziom opieki duchowej i zaspokajania duchowych potrzeb osób starszych. Wiąże się z tym zapewnienie im odpowiedniego komfortu życia i wysokiego poziomu satysfakcji¹⁹. Odwracając ten wniosek można wysnuć hipotezę, iż uniemożliwienie korzystania z pomocy duchowej, co miało miejsce w okresie pandemii, stanowi czynnik znacząco obniżający poziom komfortu życia osób w wieku 60+. Dokładniejsze dane na ten temat, które pozwolą na weryfikację powyższej hipotezy, powinny wyłonić się dzięki

¹⁸ Tamże, s. 207.

¹⁹ Por. tamże, s. 209.

badaniom realizowanym w ramach projektu, na potrzeby którego przygotowana została niniejsza ekspertyza.

Wnioski podsumowujące

Wraz z wybuchem w Polsce pandemii COVID-19 w marcu 2020 roku zaczęto stopniowo wprowadzać coraz drastyczniejsze ograniczenia sanitarne, uniemożliwiające zdecydowanej większości społeczeństwa swobodny udział w praktykach religijnych w kościołach. W tej sytuacji pojawiły się propozycje oglądania transmisji Mszy św. za pośrednictwem telewizji bądź wysłuchania jej w radiu. Wielu duszpasterzy uruchomiło możliwość udziału w nabożeństwach, dzięki połączeniom *online*, udostępniało bezpośredni kontakt do siebie przez komórkę lub w mediach społecznościowych. Księża w parafiach starali się maksymalnie poszerzać wiernym kontakt z kościołem poprzez odprawianie dodatkowych Mszy św. czy stwarzanie warunków do udziału w nabożeństwach na zewnątrz świątyni. W pewnych obszarach nastąpiło zbliżenie i zacieśnienie współpracy pomiędzy wiernymi a duchownymi (np. nawiązanie komunikacji medialnej w parafii, aktualizacja stron internetowych czy rozwiązywanie problemów materialnych)²⁰. Nowa sytuacja stała się wyzwaniem dla obydwu stron i przyczyniała się do innowacyjności w dziedzinie działań duszpasterskich, co należy odbierać pozytywnie.

W świetle badań przeprowadzonych przez CBOS na przełomie maja i czerwca 2020 roku, na które także powołuje się w przytaczanym artykule Wojciech Sadłoń, 75% badanych Polaków uznało, że ich poziom religijności nie uległ zmianie wskutek pandemii. Dalsze 12% uznało, że w tym okresie modlili się częściej niż przed pandemią. Jedynie 10% respondentów odpowiedziało, że ich religijność osłabła. W gronie osób, które w okresie pandemii więcej czasu poświęcały na modlitwę, największą grupę wiekową stanowili respondenci powyżej 65 roku życia (18%)²¹. Warto zauważyć, że najczęściej w tym okresie wierni korzystali z oglądania Mszy św. w telewizji (60%). W tym gronie najwięcej było osób powyżej 65 roku życia (81%) oraz w przedziale 55–64 (76%)²². Badania ponadto wykazały, iż 40% respondentów brakowało udziału we wspólnych modlitwach w kościele. Jednakże w tamtym czasie Polacy mniej jednoznacznie deklarowali chęć powrotu do kościoła. Być może obawy o

²⁰ Por. Sadłoń W. (2020). Zacieśnianie czy rozrywanie immanentnej ramy? Polski katolicyzm wobec epidemii koronawirusa. *Więś i Rolnictwo*, nr 3, s. 170–172.

²¹ Zob. Bożewicz M. Wpływ pandemii na religijność Polaków. *CBOS. Komunikat z badań nr 74/2020*, s. 2, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2020/K_074_20.PDF (dostęp: 15.10.2021).

²² Zob. tamże, s. 3–4.

bezpieczeństwo sanitarne nadal utrzymywały się na wysokim poziomie. W sumie 26% ankietowanych potwierdziło, że po zniesieniu najdrastyczniejszych ograniczeń (do 5 osób w kościele) wzięło udział w nabożeństwie w kościele. W tej grupie najliczniejsze (24%) były osoby w przedziale 55–64 lata²³.

Powyższe dane mogą wskazywać, że sytuacja pandemii nie wpłynęła w sposób zasadniczy na kształtowanie się wśród Polaków (w tym osób starszych) potrzeby udziału w życiu religijnym. Do tych wniosków należy jednak podchodzić z dużą ostrożnością, ponieważ badanie było prowadzone we wczesnym etapie pandemii, gdy nie spodziewano się, że będzie ona trwała przez kolejne lata. Pewne zjawiska społeczne związane ze sposobami przeżywania religijności wśród Polaków będą ujawniać się dopiero po pewnym czasie. W dostępnych opracowaniach brakuje analiz religijności osób starszych i ich reakcji na zaistniałe wskutek pandemii zmiany. Te dane są jedynie fragmentaryczne i w takiej formie zostały przedstawione w niniejszym dokumencie. Z tej racji realizowany projekt badawczy powinien dostarczyć cennych informacji, które pozwolą uzupełnić obraz potrzeb religijnych osób w wieku 60+.

Przyjmując, że zapotrzebowanie na duchowość (religijność) wśród badanej grupy wiekowej pozostaje wartością trwałą, należy zastanowić się nad sposobami jej zaspokajania. Należy przypuszczać, iż nawet zatrzymanie pandemii wymusi szereg zmian. Z pewnością jako społeczeństwo staliśmy się bardziej uwrażliwieni na zachowywanie bezpieczeństwa sanitarnego, zwłaszcza w celu ochrony najsłabszych grup ludności. Zmiany mogą odnosić się do form kontaktów duszpasterskich, w tym wykorzystania nowoczesnych narzędzi komunikacji medialnej. Wydaje się, że jedną z poważniejszych potrzeb seniorów może być potrzeba kontaktu z drugą osobą, ponieważ właśnie ta grupa społeczna jest najbardziej narażona na doświadczenie samotności. W tym kontekście należałoby poszukiwać nowych możliwości docierania do tych osób w celu zapewnienia im wsparcia duchowego oraz motywowania do wielorakich form aktywności, w tym udziału w wydarzeniach społeczno-kulturalno-religijnych, które będą służyć poprawie ich komfortu życia. Integracja tej grupy społecznej jest zadaniem, w które powinny włączyć się wspólnoty religijne we współpracy z innymi instytucjami lokalnymi, realizującymi swoją misję wobec osób starszych. Dzięki kooperacji i koordynacji działań będzie możliwe zapewnienie coraz lepszej i pełniejszej

²³ Zob. tamże, s. 3, 6–8.

opieki nad osobami w tym przedziale wiekowym, co powinno pomóc w ustabilizowaniu ich sytuacji.

Bibliografia

- Bednarczyk R. (2013). Encyklika Benedykta XVI „Spe salvi” jako papieska katecheza o nadziei w obliczu doświadczenia śmierci. W: J. Stala, N. Bravena (red.), *Człowiek wobec bólu, cierpienia i śmierci*. Kraków: Uniwersytet Papieski Jana Pawła II. Wydawnictwo Naukowe.
- Białożył K. (2013). Wielowymiarowy proces starzenia się i starości. W: J. Stala, N. Bravena (red.), *Człowiek wobec bólu, cierpienia i śmierci*. Kraków: Uniwersytet Papieski Jana Pawła II. Wydawnictwo Naukowe.
- Bożewicz M. (2020). Wpływ pandemii na religijność Polaków. *CBOS. Komunikat z badań nr 74/2020*, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2020/K_074_20.PDF (dostęp: 15.10.2021).
- Duda M. (2012). Wartość ludzkiej starości. W: J. Stala (red.), *Życie i śmierć. Wyzwania działalności charytatywnej*. Tarnów – Lublin: Wydawnictwo Polihymnia.
- Fabiś A. (2015). Rozwój duchowy jako atrybut dojrzałości w starości. *Exlibris Biblioteka Gerontologii Społecznej*, nr 1, <https://arturfabis.files.wordpress.com/2019/06/15r.-d.-duchowoc59bc487-jako-kategoria-egzystencji-i-transcendencji-w-staroc59bci-cac582y-numer.pdf> (dostęp: 15.10.2021).
- Kochel J. (2019). Biblijna pedagogia starzenia się. W: A. Walulik i in. (red.), *Służyć (z) miłością. Księga dedykowana Księdzu Biskupowi dr. hab. Antoniemu Długoszowi w dwudziestą piątą rocznicę sakry biskupiej*. Częstochowa: Częstochowskie Wydawnictwo Archidiecezjalne Regina Poloniae.
- List Ojca Świętego Jana Pawła II do osób w podeszłym wieku*. (1999), nr 6–8, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/do_starszych_01101999.html (dostęp: 15.10.2021).
- Sadłoń W. (2020). Zacieśnianie czy rozrywanie immanentnej ramy? Polski katolicyzm wobec epidemii koronawirusa. *Więś i Rolnictwo*, nr 3, s. 170–172.
- Sękowska M. (2000). Neopsychoanalityczna koncepcja rozwoju psychospołecznego Erika H. Eriksona. W: P. Socha (red.), *Duchowy rozwój człowieka. Fazy życia, osobowość, wiara, religijność. Stadialne koncepcje rozwoju w ciągu życia*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Stala J. (2013). Osoba starsza a sens życia. W: J. Stala, N. Bravena (red.), *Człowiek wobec bólu, cierpienia i śmierci*. Kraków: Uniwersytet Papieski Jana Pawła II. Wydawnictwo Naukowe.
- Tatała M., Walesa Cz. (2021). Porównanie doświadczeń religijnych w okresie wczesnej, średniej i późnej dorosłości. *Psychologia Rozwojowa*, nr 1, <https://www.ejournals.eu/Psychologia-Rozwojowa/2021/Numer-1-2021/art/19602/> (dostęp: 15.12.2021).

- Tokarski S. (2006). Dojrzałość religijna. W: S. Głaz (red.), *Podstawowe zagadnienia psychologii religii*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Ulman P. (2017). Religijność osób starszych w Polsce. Wyniki badań statystycznych. *Studia Socialia Cracoviensia* 9, nr 2, <http://czasopisma.upjp2.edu.pl/studiasocialiacracoviensia/article/viewFile/2464/2302> (dostęp: 15.10.2021).
- Walesa Cz. (2006). Rozwój religijności człowieka. W: S. Głaz (red.), *Podstawowe zagadnienia psychologii religii*, Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Woźniak B. (2012). Zaangażowanie religijne a stan zdrowia osób w wieku podeszłym: mechanizmy zależności, wybrane wyniki badań. *Przegląd Socjologiczny*, t. 61, nr 2.